ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ JEAN-PIERRE WARNER της 12ης Δεκεμβρίου 1973 *

Κύριε Πρόεδρε,
Κύριοι δικαστές,

Οι δύο αιτήσεις εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως (υπόθεση 146/73 και υπόθεση 166/73) εγείρουν εξαιρετικά σημαντικό πρόβλημα ερμηνείας του άρθρου 177 της Συνθήκης ΕΟΚ.

Αυτές οι αιτήσεις αποτελούν παρεμπίπτοντα σε μακροχρόνιο δικαστικό αγώνα μεταξύ εταιρίας γερμανικού δικαίου, εξαγωγέα σιτηρών, ενάγουσας στην κύρια δίκη και γερμανικού οργανισμού παρεμβάσεως για τα σιτηρά και τις ζωοτροφές, εναγόμενου στην κύρια δίκη. Η σύγκρουση αφορούσε στην αρχή αιτήσεις που είχε υποβάλει η εξαγωγέας για να επιτύχει τη χορήγηση επιστροφών για ορισμένες εξαγωγές σιτάλευρου και μαργαριτώδους κριθής που η εν λόγω επιχειρηματίας είχε πραγματοποιήσει μεταξύ του Δεκεμβρίου 1964 και του Δεκεμβρίου 1965. Δεδομένου ότι τα επίδικα σημεία τα σχετικά με τις εξαγωγές σιτάλευρου διευθετήθηκαν κατά τη διάρκεια της κύριας δίκης, τα μόνα προβλήματα που δεν έχουν ακόμα επιλυθεί αναφέρονται στις εξαγωγές μαργαριτώδους κριθής.

Το Δικαστήριο έχει υπόψη του ότι αυτές οι εξαγωγές πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της περιόδου εφαρμογής του κανονισμού 19 του Συμβουλίου, της 4ης Απριλίου 1962, περί σταδιακής δημιουργίας στα τότε κράτη μέλη κοινής οργανώσεως αγοράς στον τομέα των σιτηρών και ότι ένα από τα χαρακτηριστικά του θεσπισθέντος με αυτόν τον κανονισμό συστήματος συνίστατο στο να επιτρέπει στα κράτη μέλη να προβαίνουν στην καταβολή επιστροφών κατά την εξαγωγή μέσω των οργανισμών παρεμβάσεως, ενώ το ύψος των επιστροφών που τα κράτη μέλη είχαν το δικαίωμα να εφαρμόζουν για τις εξαγωγές προς τρίτες χώρες ήταν ανώτερο από αυτό που επιτρέπετο να καταβάλουν στο πλαίσιο των εξαγωγών προς άλλα κράτη μέλη.

Η ενάγουσα, στις αιτήσεις χορηγήσεως επιστροφών που αφορούν τις εν λόγω εξαγωγές δήλωσε ότι αυτές είχαν πραγματοποιηθεί προς τρίτες χώρες και ο εναγόμενος της κύριας δίκης της χορήγησε τις επιστροφές που αντιστοιχούσαν σε εξαγωγές τέτοιας φύσεως. Αργότερα, με την ευκαιρία επιθεωρήσεως των βιβλίων της ενάγουσας της κύριας δίκης, ο οργανισμός Einfuhr- und Vorratsstelle διαπίστωσε ότι οι εξαγωγές είχαν στην πραγματικότητα πραγματοποιηθεί προς άλλα κράτη μέλη και ανακάλεσε την απόφαση του περί χορηγήσεως επιστροφών «τρίτων χωρών».

Η επιχείρηση Rheinmühlen έφερε την υπόθεση ενώπιον του Finanzgericht του Ομό-

* Γλώσσα του πρωτοτύπου: η αγγλική.

σπονδου κρατιδίου του Hesse αλλά το εν λόγω δικαστήριο αποφάνθηκε στις 12 Αυγούστου 1968 υπέρ του Einfuhr- und Vorratsstelle.

Η ενάγουσα της κύριας δίκης άσκησε έφεση κατ' αυτής της αποφάσεως ενώπιον του Bundesfinanzhof, το οποίο υπέβαλε στο Δικαστήριο ορισμένα προδικαστικά ερωτήματα, περιλαμβανομένου του ερωτήματος τι συνιστούσε κατά το κοινοτικό δίκαιο εξαγωγή με προορισμό τρίτη χώρα. Το Δικαστήριο αποφάνθηκε (βλ. υπόθεση 6/71 Rheinmühlen Düsseldorf κατά Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel, ECR. 1971, σ. 823) ότι μια τέτοια εισαγωγή προϋπέθετε τουλάχιστον ότι τα εν λόγω εμπορεύματα είχαν τεθεί σε ελεύθερη κυκλοφορία σε τρίτη χώρα, αλλά ότι τα κράτη μέλη ήσαν ελεύθερα να επιβάλουν συμπληρωματικούς όρους. Αυτό, λόγω του γεγονότος ότι το θεσπισθέν με τον κανονισμό 19 σύστημα δεν υποχρέωνε τα κράτη μέλη να χορηγούν επιστροφές, αλλά απλώς τους επέτρεπε να το πράττουν εντός ορισμένων ορίων. Εντός των εν λόγω ορίων, τα κράτη μέλη ήσαν ελεύθερα να προσθέτουν συμπληρωματικούς όρους στους όρους που διέπουν τη χορήγηση των επιστροφών. Το Δικαστήριο ασχολήθηκε με αυτήν την όψη του συστήματος πρόσφατα στην υπόθεση 142/72 Hugo Mathes & Schurr KG κατά Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel. Το Δικαστήριο έχει υπόψη του ότι η υπόθεση 6/71 ήταν η πρώτη υπόθεση στην οποία διαμορφώθηκε η νομολογία που ανέφερα στις προτάσεις μου στην υπόθεση 142/73.

Βάσει των κανόνων που θέσπισε το Δικαστήριο στην υπόθεση 6/71, το Bundesfinanzhof αποφάνθηκε στις 8 Νοεμβρίου 1972, επικυρώνοντας την απόφαση του Finanzgericht του Ομοσπόνδου κρατιδίου του Hesse (για λόγους που δεν έχουν καμία σχέση με την ουσία της υπό κρίση υπόθεσης) καθόσον αυτή αφορούσε τις εξαγωγές σιτάλευρου, τροποποιώντας την όμως καθόσον αφορούσε τις εξαγωγές μαργαριτώδους κριθής με την αιτιολογία (α) ότι τα πραγματικά περιστατικά που δέχθηκε το Finanzgericht δεν είχαν αποδειχθεί επαρκώς και (β) ότι, ακόμα και αν αυτές οι εξαγωγές είχαν θεωρηθεί ορθώς ότι είχαν πραγματοποιηθεί με προορισμό άλλα κράτη μέλη και όχι τρίτες χώρες και ότι η ενάγουσα στην κύρια δίκη είχε το δικαίωμα να διατηρήσει τμήμα των επιστροφών ίσο προς τις επιστροφές που θα λάμβανε για εξαγωγές πραγματοποιηθείσες προς τα εν λόγω κράτη μέλη. Το Bundesfinanzhof παρέπεμψε την υπόθεση σ' αυτό το μέτρο ενώπιον του Finanzgericht του Ομόσπονδου κρατιδίου του Hesse.

Στις 7 Μαΐου 1973, το τελευταίο εξέδωσε Διάταξη με την οποία υπέβαλε στο Δικαστήριο τρία προδικαστικά ερωτήματα. Τα εν λόγω ερωτήματα έχουν, εν συντομία ως εξής:

1) Στο πλαίσιο του άρθρου 177 της Συνθήκης ΕΟΚ, ένα δικαστήριο του οποίου οι αποφάσεις υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου, (που προτείνω εδώ να ονομάζεται συνοπτικά «δικαστήριο κατωτέρου βαθμού») μπορεί να υποβάλλει στο Δικαστήριο ερώτημα κοινοτικού δικαίου μόνον όταν επιλαμβάνεται για πρώτη φορά της υποθέσεως στο πλαίσιο της οποίας ανακύπτει το εν λόγω ερώτημα ή μπορεί επίσης να το πράξει όταν καλείται να επανεξετάσει την υπόθεση κατόπιν εξαφανίσεως από ανώτερο δικαστήριο προηγουμένης αποφάσεως πρωτοβάθμιου δικαστηρίου.

Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως στο δεύτερο τμήμα αυτού του ερωτήματος:

2) Κατά τις διατάξεις ad hoc του κανονισμού 19 και του κανονισμού 141/64/ΕΟΚ

(που θεσπίστηκαν σε εκτέλεση του κανονισμού 19) ο εισαγωγέας που δήλωσε ότι εξήγαγε μαργαριτώδη κριθή προς ορισμένη τρίτη χώρα και ο οποίος έλαβε την εφαρμοστέα σε εξαγωγή αυτού του είδους επιστροφή, είχε το δικαίωμα να διατηρήσει το τμήμα της επιστροφής που αντιστοιχεί στην εφαρμοστέα σε εξαγωγή του ίδιου είδους προς κράτος μέλος επιστροφή όταν μεταγενέστερος έλεγχος απέδειξε ότι στην πραγματικότητα ο εν λόγω επιχειρηματίας είχε εξαγάγει την κριθή προς κράτος μέλος ή σε μια τέτοια περίπτωση δεν δικαιούτο επιστροφής; και

3) Παρείχαν οι εν λόγω διατάξεις στον εξαγωγέα μόνο δικαίωμα επί «επιστροφής τρίτης χώρας» αν είχε εξαγάγει τα εμπορεύματα προς την τρίτη χώρα που δήλωσε στην αίτηση χορηγήσεως επιστροφής ή αρκούσε το ότι εξήγαγε τα εν λόγω εμπορεύματα προς οποιαδήποτε τρίτη χώρα;

Η ενάγουσα της κύριας δίκης άσκησε έφεση της εν λόγω Διάταξης ενώπιον του Bundesfinanzhof και αυτό εξέδωσε, στις 14 Αυγούστου 1973, Διάταξη περί υποβολής στο Δικαστήριο του ερωτήματος αν το άρθρο 177 παρέχει σε δικαστήριο κατωτέρου βαθμού το απόλυτο δικαίωμα να υποβάλλει προδικαστικά ερωτήματα στο δικαστήριο ή αν αυτή η διάταξη δεν θίγει τους κανόνες εσωτερικού δικαίου που προβλέπουν το αντίθετο και δυνάμει των οποίων το δικαστήριο δεσμεύεται από τις νομικές λύσεις που περιέχονται στις νομικές αποφάσεις που προέρχονται από δικαστήριο ανωτέρου βαθμού από το δικό του.

Η αίτηση του Finanzgericht του Ομόσπονδου κρατιδίου του Hesse αποτελεί το αντικείμενο της υπόθεσης 146/73, η δε αίτηση του Bundesfinazhof αποτελεί το αντικείμενο της υπόθεσης 166/73.

Έχοντας υπόψη τη διατύπωση του πρώτου ερωτήματος του Finanzgericht νομίζω ότι σ' αυτό δεν μπορεί να δοθεί παρά μια μόνο απάντηση. Το απλό γεγονός ότι μια υπόθεση επανεξετάστηκε από δικαστήριο κατωτέρου βαθμού αφού εξαφανίστηκε κατόπιν εφέσεως αυτού του δικαστηρίου ή άλλου δικαστηρίου του ιδίου βαθμού δεν μπορεί αυτό καθεαυτό να συνιστά πρόσκομμα για την υποβολή προδικαστικού ερωτημάτος στο Δικαστήριο. Αν υποτεθεί ότι κατόπιν εφέσεως ασκηθείσας κατά αποφάσεως για παράδειγμα του αγγλικού High Court, το Court of Appeal διατάξει την επανεξέταση της υπόθεσης και με την ευκαιρία της εξέτασης αυτής ανακύψουν πραγματικά περιστατικά, υποβληθούν ισχυρισμοί που δημιουργούν πρόβλημα κοινοτικού δικαίου που δεν τέθηκε ούτε ενώπιον πρωτοβάθμιου δικαστηρίου ούτε ενώπιον του Court of Appeal, θα ήταν παράλογο, κατά τη γνώμη μου, ο νέος πρωτοβάθμιος δικαστής να μην έχει το δικαίωμα να υποβάλει το ερώτημα ενώπιον του δικαστηρίου απλώς και μόνο διότι δεν είναι ο πρώτος δικαστής κατωτέρου βαθμού που επιλήφθηκε της εν λόγω υπόθεσης.

Στην πραγματικότητα, τα επιχειρήματα που ανέπτυξε η ενάγουσα της κύριας δίκης ενώπιον του Δικαστηρίου δεν φθάνουν μέχρι εκεί. Περιορίστηκε σε στενότερο πλαίσιο που αντικατοπτρίζει την κατάσταση όπως εμφανίζεται πράγματι στην υπό κρίση υπόθεση.

Υπονοείται στην απόφαση του Bundesfinanzhof της 8ης Νοεμβρίου 1972 ότι πρέπει να θεωρηθεί σαν πρόβλημα γερμανικού δικαίου και όχι κοινοτικού δικαίου το αν η ενάγουσα της κύριας δίκης έχει το δικαίωμα να διατηρήσει τμήμα της επιστροφής

«τρίτων χωρών» που αντιστοιχεί στο ποσό της επιστροφής «κράτη μέλη» όταν αυτή εξήγαγε πράγματι τη μαργαριτώδη κριθή προς κράτη μέλη και η εν λόγω απόφαση αναφέρει ρητώς ότι η απάντηση στο ερώτημα πρέπει να είναι καταφατική. Δεδομένου ότι το Bundesfinanzhof είναι δικαστήριο τελευταίου βαθμού όφειλε να υποβάλει ερώτημα στο Δικαστήριο αν έκρινε ότι το πρόβλημα αφορά το κοινοτικό δίκαιο, πράγμα που δεν έπραξε. Κατά την παράγραφο 126, (αριθμός 5) της Finanzgerichtsordnung, διάταξεως περιέχουσας διαδικαστικούς κανόνες που εφαρμόζονται ενώπιον των γερμανικών διοικητικών δικαστηρίων, το Finanzgericht του Ομόσπονδου κρατιδίου του Hesse δεσμευόταν από την περιεχόμενη στην απόφασή του Bundesfinanzhof νομική λύση. Κατά συνέπεια, θεωρεί η ενάγουσα της κύριας δίκης ότι το εν λόγω δικαστήριο όφειλε να δεχτεί τη γνώμη του Bundesfinanzhof επί των ζητημάτων αυτών και δεν είχε την εξουσία να προσπαθήσει να την αποφύγει επικαλούμενο δικαιοδοσία του Δικαστηρίου. Αυτό το επιχείρημα ανευρίσκεται στην αιτιολογία της Διατάξεως περί παραπομπής του Bundesfinanzhof στην υπόθεση 166/73.

Το βασικό πρόβλημα είναι, επομένως, στην πραγματικότητα το τιθέμενο από το Bundesfinanzhof στην εν λόγω Διάταξη.

Κατέληξα, ωστόσο, στο συμπέρασμα ότι το να υποστηριχθεί, όπως θα επιθυμούσα να το πράξω, ότι το άρθρο 177 παρέχει σε κάθε δικαστήριο κατώτερου βαθμού των κρατών μελών το δικαίωμα να υποβάλλουν στο Δικαστήριο προβλήματα κοινοτικού δικαίου τα οποία δεν μπορούν να παρακαμφθούν από κανένα κανόνα ή διάταξη εσωτερικού δικαίου, δεν συνεπάγεται πράγματι παραβίαση αυτής της αρχής. Σε μια περίπτωση όπως η προκειμένη, το δικαστήριο κατωτέρου βαθμού δεν επιζητεί ευθέως να αντικαταστήσει τη γνώμη του ανωτάτου εθνικού δικαστηρίου με τη δική του. Επιζητεί τη γνώμη του Δικαστηρίου επί σημείου του κοινοτικού δικαίου που θεωρεί αμφίβολο σύμφωνα με την αρχή του άρθρου 177 ότι, επί προβλήματος αυτής της φύσεως, κανένα δικαστήριο οποιουδήποτε βαθμού δικαιοδοσίας δεν μπορεί να αποφανθεί οριστικά. Επί πλέον, όπως σημειώνει και η Επιτροπή στις παρατηρήσεις της, το ερώτημα που έχει υποβληθεί στο Δικαστήριο από το δικαστήριο κατωτέρου βαθμού σε μια τέτοια περίπτωση μπορεί να μην είναι το ίδιο επί του οποίου αποφάνθηκε το δικαστήριο ανωτέρου βαθμού: είναι δυνατό τα ζητήματα αυτά απλώς να είναι επάλληλα. Εν πάση περιπτώσει, είτε τα ερωτήματα είναι ταυτόσημα είτε απλώς επάλληλα, η λύση του Δικαστηρίου πρέπει τελικά να υπερισχύσει της λύσεως οποιουδήποτε εθνικού δικαστηρίου, υπό την επιφύλαξη ότι πράγματι τίθεται ζήτημα κοινοτικού δικαίου.

Εκ πρώτης όψεως, θα υπέκυπτα στον πειρασμό να απαντήσω στο ερώτημα προσπαθώντας να αποφύγω να θίξω τη γενική αρχή κατά την οποία ένα δικαστήριο κατώτερου βαθμού πρέπει να τηρεί πιστά τις αποφάσεις των δικαστηρίων που στην δικαστική ιεραρχία είναι ανώτερα από αυτό. Αυτή η αρχή δεν εφαρμόζεται μόνο στην Ομοσπονδιακή Γερμανία και, στην πραγματικότητα, η σημασία της είναι τέτοια ώστε συνιστά, κατά τη γνώμη μου, κάτι περισσότερο από απλό διαδικαστικό κανόνα, παρόλο φυσικά ότι μπορεί να εφαρμοστεί μέσω τέτοιων κανόνων.

Από λογική άποψη, δεν βλέπω άλλη λύση εκτός από αυτή που συνίσταται στο να υποστηριχθεί ότι το εθνικό δίκαιο δεν μπορεί να παρεμβάλλει εμπόδια στο δικαίωμα δικαστηρίου κατώτερου βαθμού κράτους μέλους να υποβάλλει ερωτήματα κοινοτικού δικαίου και η λύση αυτή συνεπάγεται ότι κάθε κράτος μέλος δεν είναι ελεύθερο να περιορίζει την έκταση του άρθρου 177 κατά τον τρόπο που κρίνει λογικότερο όσον αφορά την εφαρμογή αυτής της διάταξης στα δικαστήριά του, δηλαδή με άλλα λόγια ότι κάθε κράτος μέλος είναι ελεύθερο να ορίσει παρεκκλίσεις του άρ-

θρου 177 της επιλογής του. Το να λεχθεί ότι αυτό το άρθρο πρέπει να μην αντιβαίνει στη γενική αρχή δυνάμει της οποίας τα δικαστήρια κατωτέρου βαθμού οφείλουν να τηρούν τις αποφάσεις των δικαστηρίων ανωτέρου βαθμού, θα σήμαινε στην πράξη ότι δεν πρέπει να αντιβαίνει σε μεγάλη ποικιλία κανόνων των οποίων το λεπτομερές περιεχόμενο διαφέρει από το ένα κράτος μέλος στο άλλο.

Η υιοθέτηση της γνώμης ότι τα κράτη μέλη είναι ελεύθερα στην πράξη να θεσπίζουν τις δικές τους εκτελεστικές διατάξεις του άρθρου 177 προσκρούει, κατά τη γνώμη μου, σε τρεις προφανείς αντιρρήσεις. Πρώτον, και αυτό δεν επιδέχεται συζήτηση, η εν λόγω άποψη συνεπάγεται ότι τα κράτη μέλη έχουν την εξουσία να περιορίζουν το περιεχόμενο των κανόνων της Συνθήκης μέσω εθνικών νομοθετικών διατάξεων. Δεύτερον, επιτρέπει διαφορετική εφαρμογή της Συνθήκης στα διάφορα κράτη μέλη: ένα κράτος θα μπορούσε να περιορίσει τη διακριτική εξουσία των κατωτέρων δικαστηρίων του να υποβάλουν προδικαστικά ερωτήματα στο Δικαστήριο περισσότερο από ένα άλλο κράτος. Είναι σαφές ότι αυτό θα μπορούσε να θίξει την ομοιόμορφη εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου για την ισόρροπη ανάπτυξή του. Τρίτον, σημαίνει ότι κατά τη λήψη αποφάσεως περί του παραδεκτού ειδικών παραπομπών, το Δικαστήριο αντιμετωπίζει ανέφικτη επιλογή. Πρέπει είτε να ασχοληθεί με την ερμηνεία και την εφαρμογή διατάξεων του εσωτερικού δικαίου και μάλιστα διαδικαστικών κανόνων (πράγμα που δεν είναι ο ρόλος του). Είτε να αγνοήσει αυτές τις διατάξεις και να επιτρέψει έτσι την παράταση καταστάσεως στην οποία η παραπομπή είναι παραδεκτή κατά το κοινοτικό δίκαιο και απαράδεκτη κατά το εθνικό δίκαιο.

Θα μπορούσα να περατώσω εδώ περίπου τη συζήτηση αν δεν διέβλεπα την ύπαρξη κάποιας δυσκολίας. Νομίζω, και αυτό είναι λογικό, ότι η γνώμη την οποία καλώ το Δικαστήριο να υιοθετήσει συνεπάγεται αναγκαστικά ότι η εθνική νομοθεσία δεν μπορεί πραγματικά να προβλέπει δικαίωμα ασκήσεως εφέσεως κατά Διατάξεως δικαστηρίου κατωτέρου βαθμού που απευθύνεται στο Δικαστήριο. Πρόκειται περί συμπεράσματος του οποίου πρέπει να ληφθεί υπόψη το περιεχόμενο διότι οι διαδικαστικοί κανόνες των περισσοτέρων κρατών μελών προβλέπουν ρητώς ή σιωπηρώς τέτοιο δικαίωμα εφέσεως. Πρόκειται, εξάλλου, περί συμπεράσματος που δεν συμφωνεί με τη νομολογία του Δικαστηρίου.

Η πρώτη απόφαση που είναι σχετική μ' αυτή τη νομολογία είναι η απόφαση 13/61, κοινώς ονομαζόμενη η απόφαση Bosch (ECR. 1962, σ. 89). Η υπόθεση Bosch ήταν η πρώτη της οποίας επιλήφθηκε το Δικαστήριο με αίτηση εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως κατ' εφαρμογή του άρθρου 177. Η αίτηση εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως είχε υποβληθεί από το Gerechtshof της Χάγης. Οι εναγόμενες της κύριας δίκης είχαν ασκήσει έφεση της Διατάξεως περί παραπομπής ενώπιον του Hoge Raad των Κάτω Χωρών. Ενώπιον του Δικαστηρίου, οι εναγόμενες της κύριας δίκης (καθώς και η Γαλλική Κυβέρνηση) υποστήριξαν ότι η έφεση είχε ανασταλτικό αποτέλεσμα επί της Διατάξεως περί παραπομπής δυνάμει του ολλανδικού κώδικα πολιτικής δικονομίας και ότι το Δικαστήριο όφειλε συνεπώς να αναστείλει τη διαδικασία μέχρις ότου το Hoge Raad αποφανθεί επί της εφέσεως. Η επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε μ' αυτή την ευκαιρία φαίνεται ότι συνίστατο στο ότι το άρθρο 177 έχει την έννοια ότι το Δικαστήριο δεν επιλαμβάνεται νομίμως ενόσω η Διάταξη περί παραπομπής δεν απέκτησε ισχύ δεδικασμένου έναντι του εθνικού νόμου που έχει εν προκειμένω εφαρμογή. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η αρμοδιότητά του εξαρτάται απλώς από την ύπαρξη Διατάξεως περί παραπομπής και ότι δεν οφείλει να ερευνά αν η εν λόγω Διάταξη απέκτησε ισχύ δεδικασμένου κατά το κοινοτικό δίκαιο. Συνεπώς αποφάσισε να

επιληφθεί της αιτήσεως εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως. Σ' αυτό το μέτρο, η απόφαση συμβιβάζεται με την προσωπική μου άποψη. Εν τούτοις, στην εξεταζόμενη απόφαση, αναφέρεται ότι η Συνθήκη δεν εμποδίζει το Hoge Raad των Κάτω Χωρών να επιληφθεί της εφέσεως, δεδομένου ότι η εξέταση του παραδεκτού της εν λόγω εφέσεως ανήκει αποκλειστικά στη δικαιοδοσία αυτού του δικατηρίου. Αυτό αφήνει αναπάντητο το ερώτημα της τύχης που επιφυλάσσεται στην απόφαση του Δικαστηρίου στην περίπτωση που το Hoge Raad εξαφανίσει τη Διάταξη περί παραπομπής. Ο γενικός εισαγγελέας Lagrange, με την άποψη του οποίου τάχθηκε το Δικαστήριο, έκρινε ότι η απόφαση του Δικαστηρίου σ' αυτή την περίπτωση θα εστερείτο απλώς αποτελέσματος χωρίς αυτό να επηρεάζει το ρόλο του από την άποψη της νομολογίας.

Εννοείται ότι τάσσομαι με την άποψη του γενικού εισαγγελέα Lagrange σ' αυτή την υπόθεση καθόσον δήλωσε ότι δεν εναπόκειται στο Δικαστήριο να αποφανθεί επί προβλημάτων εθνικού δικαίου. Όμως, δεν μπορώ να αποφασίσω να ταχθώ με την άποψή του όταν δέχεται τη δυνατότητα ασκήσεως εφέσεως, δυνάμει του εθνικού δικαίου, κατά Διατάξεως περί παραπομπής που έχει εκδοθεί κατ' εφαρμογή του άρθρου 177 της Συνθήκης. Ασφαλώς, με μεγάλη περίσκεψη εκφέρω διαφορετική γνώμη από τη γνώμη του γενικού εισαγγελέα Legrange, αλλά νομίζω πράγματι ότι αυτός εξέτασε το πρόβλημα ακολουθώντας εσφαλμένη μέθοδο. Η εν λόγω μέθοδος συνίσταται στην τήρηση κατ' αρχάς των κανόνων που διέπουν στη Γαλλία και στη Γερμανία την παραπομπή μεταξύ δικαστηρίων διαφορετικής αρμοδιότητας, στη διαπίστωση ότι η έφεση κατά αποφάσεων περί παραπομπής που προέρχεται από τέτοια δικαστήρια είναι επιτρεπτή, εκτός μιας εξαιρέσεως περίπου, και στη συναγωγή του συμπεράσματος επ' αυτής της βάσεως ότι θα ήταν παράλογο να υποτεθεί ότι οι συντάκτες της Συνθήκης είχαν την πρόθεση να καταρτίσουν κάθε δικαίωμα προσφυγής κατά των Διατάξεων περί παραπομπής που απευθύνονται στο Δικαστήριο. Όμως, παρόλο ότι είναι αληθές ότι η απάντηση στο ερώτημα επιβάλλει τη μελέτη του συγκριτικού δικαίου παρά των βασικών αρχών της ερμηνείας των νόμων, το προηγούμενο που μου φαίνεται ότι έχει τη μεγαλύτερη σχέση με την προκειμένη περίπτωση είναι αυτό που ο γενικός εισαγγελέας Lagrange ανέφερε ότι αποτελεί την εξαίρεση, δηλαδή το προηγούμενο της παραπομπής των γερμανικών δικαστηρίων στο Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο· πράγματι, πρόκειται περί του μόνου παραδείγματος που έδωσε περί παραπομπής σε δικαστήριο, το οποίο είχε δικαιοδοσία για να αποφανθεί σε τελευταίο βαθμό, επί ζητημάτων που ανήκουν σε ανώτερη έννομη τάξη. Ασφαλώς, η αναλογία δεν είναι πλήρης, διότι — το πιστεύω — το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο υπερακοντίζει το Δικαστήριο κατά την εφαρμογή της πρακτικής που συνίσταται στην εξέταση του μέτρου κατά το οποίο τα ζητήματα των οποίων επιλαμβάνεται είναι σημαντικά για την επίλυση της κύριας διαφοράς. Όμως, εν πάση περιπτώσει, υφίσταται αναλογία. Νομίζω και αυτό το λέγω εν παρενθέσει ότι και στην Ιταλία επίσης η Διάταξη περί παραπομπής στο συνταγματικό δικαστήριο δεν υπόκειται σε έφεση.

Κατά τη διάρκεια της προφορικής συζητήσεως στην υπόθεση Bosch, έγινε αναφορά στο άρθρο 20 του οργανισμού του Δικαστηρίου. Νομίζω ότι η λήψη υπόψη αυτού του γεγονότος ενισχύει ασφαλώς τη γνώμη μου περί της ορθής ερμηνείας του άρθρου 177. Είναι γνωστό ότι το άρθρο 177 προβλέπει ότι, όταν ζήτημα κοινοτικού δικαίου ανακύπτει ενώπιον δικαστηρίου κράτους μέλους, «αυτό το δικαστήριο δύναται, αν κρίνει ότι απόφαση επί του ζητήματος είναι αναγκαία για την έκδοση της δικής του αποφάσεως, να παραπέμψει το ζήτημα στο Δικαστήριο για να αποφανθεί επ' αυτού», ενώ το άρθρο 20 του οργανισμού του Δικαστηρίου ορίζει ότι «η απόφαση του εθνικού δικαστηρίου που αναστέλλει τη διαδικα-

σία και παραπέμπει στο Δικαστήριο κοινοποιείται προς αυτό επιμελεία του εθνικού δικαστηρίου».

Καμιά διάταξη ούτε της Συνθήκης ούτε του Οργανισμού του Δικαστηρίου δεν επιτρέπει στο Δικαστήριο να λάβει υπόψη του έγγραφο άλλου δικαστηρίου εκτός αυτού από το οποίο προέρχεται η απόφαση περί παραπομπής και, ειδικότερα, καμιά διάταξη δεν επιβάλει στο Δικαστήριο να λάβει υπόψη έγγραφο προερχόμενο από Εφετείο. Νομίζω ότι στην περίπτωση που οι συντάκτες της Συνθήκης θα είχαν αντιμετωπίσει να επιτρέψουν προσφυγή κατά της αποφάσεως του παραπέμποντος δικαστηρίου θα είχαν τουλάχιστον προβλέψει ένα οποιοδήποτε μηχανισμό, λαμβάνοντα υπόψη αυτό το ενδεχόμενο.

Στην υπόθεση 31/68, την υπόθεση Chanel (ECR. 1970, σ. 403), το Δικαστήριο απομακρύνθηκε από τη γνώμη που είχε εκφράσει στην απόφαση Bosch. Το Arrondissementsrechtbank του Ρότερνταμ είχε εκδώσει Διάταξη περί παραπομπής κατ' εφαρμογή του άρθρου 177, στις 3 Δεκεμβρίου 1968. Στις 29 Ιανουαρίου 1969, πληροφορούσε το Δικαστήριο ότι είχε ασκηθεί έφεση κατά της εν λόγω Διατάξεως ενώπιον του Gerechtshof της Χάγης και ότι η εν λόγω έφεση είχε ως συνέπεια την αναστολή των αποτελεσμάτων της Διατάξεως. Η ενάγουσα της κύριας δίκης ζήτησε στη συνέχεια από το Δικαστήριο να αναστείλει τη διαδικασία μέχρις ότου εκδοθεί η απόφαση επί της εφέσεως. Το Δικαστήριο αρνήθηκε να το πράξει και η διαδικασία εξελίχθηκε ομαλά. Στις 12 Μαΐου 1969 ο γενικός εισαγγελέας Roemer ανέπτυξε τις προτάσεις του.

Η γνώμη του ήταν ότι το Δικαστήριο έπρεπε να τηρήσει το εθνικό δίκαιο. Αφού εξέτασε τις ολλανδικές νομοθετικές διατάξεις που είχαν εφαρμογή στη συγκεκριμένη εκείνη περίπτωση κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, δυνάμει αυτών, η έφεση είχε απόλυτο ανασταλτικό αποτέλεσμα επί της Διατάξεως περί παραπομπής. Υπ' αυτές τις συνθήκες, θεωρούσε ότι το Δικαστήριο δεν έπρεπε να αποφανθεί ενόσω δεν ήταν γνωστό το αποτέλεσμα της εφέσεως· απέρριπτε έτσι τη γνώμη που είχε εκφράσει το Δικαστήριο στην υπόθεση Bosch, κατά την οποία το Δικαστήριο μπορούσε συγχρόνως να δεχθεί το παραδεκτό της εφέσεως κατ' εφαρμογή του εθνικού δικαίου και να αγνοήσει τα αποτελέσματά της. Δεν εναπόκειται στο Δικαστήριο, είπε, να εκφέρει νομικές γνώμες in abstracto. Τελικά, δεχόταν το επιχείρημα που είχε απορριφθεί στην επιχείρηση Bosch κατά το οποίο η αρμοδιότητα του Δικαστηρίου βάσει του άρθρου 177 βασίζεται αποκλειστικά επί Διατάξεως περί παραπομπής που έχει αποκτήσει ισχύ δεδικασμένου κατά τον εφαρμοστέο εθνικό νόμο. Τόνιζε ότι κατά της Διατάξεως περί παραπομπής μπορεί να ασκηθεί έφεση για λόγους ξένους προς το κοινοτικό δίκαιο διότι, για παράδειγμα, η διαφορά μπορούσε να λυθεί κατ' εφαρμογή του μόνου εθνικού δικαίου. Τόνιζε, επί πλέον, ότι μόνο το εθνικό δικαστήριο μπορεί να γνωρίζει αν παραπομπή κατέστη άνευ αντικειμένου λόγω της επελεύσεως μεταγενέστερου γεγονότος, όπως η παραίτηση ή ο επελθών μεταξύ των διαδίκων συμβιβασμός.

Το Δικαστήριο τάχθηκε με την άποψη του γενικού εισαγγελέα Roemer. Στις 3 Ιουνίου 1969, αποφάσισε ρητώς να αναστείλει τη διαδικασία ενόσω δεν είχε εκδοθεί η απόφαση επί της εφέσεως. Στις 12 Ιουνίου 1970, ο γραμματέας έλαβε έγγραφο από το συνάδελφό του του Arrondissementsrechtbank, πληροφορώντας ότι το Gerechtshof είχε κάνει δεκτή την έφεση. Στις 16 Ιουνίου 1970, το Δικαστήριο εξέδωσε Διάταξη, αποφαινόμενο ότι η παραπομπή είχε καταστεί άνευ αντικειμένου σ' αυτή την περίπτωση και διέτασσε τη διαγραφή της υποθέσεως.

Κατ' εμέ, δεν υφίσταται καμιά αμφιβολία — αν μπορώ να εκφραστώ μ' αυτόν τον τρόπο — ότι ο γενικός εισαγγελέας Roemer είχε δίκιο ισχυριζόμενος, αφενός, ότι η νομολογία της υποθέσεως Bosch δεν μπορούσε να ακολουθηθεί στην πράξη διότι θα οδηγούσε το Δικαστήριο στην έκδοση περιττών αποφάσεων και να δηλώσει, αφετέρου, ότι μόνο το εθνικό Δικαστήριο μπορεί να γνωρίζει αν μια παραπομπή δεν είναι πλέον χρήσιμη λόγω της επελεύσεως οποιουδήποτε γεγονότος, όπως η παραίτηση, ο συμβιβασμός ή «θα προσέθετα» τροποποίηση των διαδικαστικών πράξεων. Γι' αυτό το λόγο φαίνεται ότι είναι σαφές ότι το δικαστήριο που εξέδωσε την απόφαση περί παραπομπής στο Δικαστήριο πρέπει να διατηρεί πάντοτε το δικαίωμα ανακλήσεως της αποφάσεώς του. Θα έλεγα μάλιστα ότι όταν ένα τυχαίο γεγονός καθιστά την παραπομπή ανωφελή, το εν λόγω δικαστήριο έχει το καθήκον να ανακαλέσει την απόφασή του. Αυτό δεν συνεπάγεται κανένα περιορισμό της διακριτικής εξουσίας που απονέμει το άρθρο 177 της Συνθήκης σε δικαστήριο κατωτέρου βαθμού. Πρόκειται απλώς περί εφαρμογής της γενικής αρχής ότι ένα δικαστήριο δεν πρέπει να καλείται να επιλύσει ζήτημα καθαρώς υποθετικής αξίας. Εκεί που η γνώμη μου διαφέρει από τη γνώμη του γενικού εισαγγελέα Roemer (και απομακρύνομαι από την άποψη του τελευταίου ενεργώντας ασφαλώς με περίσκεψη τόσο μεγάλη όσο η περίσκεψη με την οποία απομακρύνθηκα από τη γνώμη που εξέφρασε ο γενικός εισαγγελέας Lagrange), είναι όταν αυτός δέχεται την άποψη ότι η απόφαση περί παραπομπής μπορεί να καταστεί άνευ αντικειμένου μέσω εφέσεως, πράγμα το οποίο ισοδυναμεί στην πραγματικότητα με το να αναγνωριστεί ότι το εθνικό δίκαιο μπορεί να επιβάλει όριο σ' αυτή τη διακριτική εξουσία. Επί πλέον ο συλλογισμός του γενικού εισαγγελέα Roemer συνεπάγεται ότι το εθνικό εφετείο έχει τη φροντίδα να επιλύσει σε τελευταίο βαθμό το ζήτημα αν μια ειδική περίπτωση εγείρει πρόβλημα κοινοτικού δικαίου. Αυτό ισοδυναμεί, σε ορισμένες περιπτώσεις (τελείως εμφανείς στην υπό κρίση υπόθεση), με το να ανήκει σ' αυτό το δικαστήριο παρά στο Δικαστήριο η τελευταία λέξη ως προς τον καθορισμό του περιεχομένου του κοινοτικού δικαίου.

Μπορεί ασφαλώς η υπόθεση Chanel να εξηγείται πραγματικά από το γεγονός ότι το κρίσιμο ερώτημα αν το εθνικό δίκαιο μπορεί να επιβάλλει όρια στη διακριτική εξουσία που απονέμει στα κατώτερα δικαστήρια το άρθρο 177 δεν ανέκυψε ποτέ σ' αυτή την υπόθεση ούτε στα ερωτήματα που υπέβαλε στο Δικαστήριο το Arrondissementsrechtbank ούτε οι διάδικοι της κύριας δίκης έτσι ώστε το Δικαστήριο δύσκολα μπορούσε να προβεί σε κρίσεις σχετικά μ' αυτό το ζήτημα.

Εν πάση περιπτώσει, η στάση της νομολογίας, όπως τη βλέπω συνοψίζεται ως εξής. Αν το Δικαστήριο ακολουθούσε τη νομολογία της υποθέσεως Bosch θα προσέκρουε στις αντιρρήσεις που επισήμανε ο γενικός εισαγγελέας Roemer στην υπόθεση Chanel και που δεν παρίσταται ανάγκη να επαναλάβω εδώ. Αν ακολουθούσε τη νομολογία της υπόθεσης Chanel θα προσέκρουε στην αντίρρηση που προέβαλε ο γενικός εισαγγελέας Lagrange στην υπόθεση Bosch (πράγμα που καθίσταται πρόδηλο από το γεγονός ότι στην υπόθεση Chanel ο γενικός εισαγγελέας Roemer έκρινε ο ίδιος ότι όφειλε να εξετάσει τους διαδικαστικούς κανόνες του ολλανδικού δικαίου και να αποκτήσει γνώμη επ' αυτών). Αν το Δικαστήριο ακολουθούσε τη νομολογία της μιας ή της άλλης από αυτές τις υποθέσεις θα προσέκρουε επί πλέον στην αντίρρηση, η οποία κατά την άποψή μου είναι αποφασιστική, ότι η στάση του ισοδυναμεί με το να παραχωρεί στο εθνικό δίκαιο των κρατών μελών το δικαίωμα να περιορίζουν το περιεχόμενο, και αυτό όχι αναγκαστικά κατά ομοιόμορφο τρόπο, των σαφών όρων του άρθρου 177.

Η πρόθεσή μου δεν είναι να προσθέσω επιθεώρηση της νομολογίας των εθνικών δικαστηρίων σ' αυτή τη συζήτηση της νομολογίας του Δικαστηρίου. Θα ήταν όμως σφάλμα, νομίζω, να αποσιωπηθούν ορισμένες ενδείξεις που διαθέτει το Δικαστήριο και κατά τις οποίες τα εν λόγω δικαστήρια υποστηρίζουν αντίθετες γνώμες σχετικά με αυτό το μεγάλης σημασίας ζήτημα. Έτσι, η Διάταξη περί παραπομπής του Verwaltungsgericht της Φραγκφούρτης επί του Μάιν στην υπόθεση 158/73 (E. kampffmeyer/Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel) που εκκρεμεί ενώπιον του Δικαστηρίου, αναφέρει ρητώς τα εξής:

«Η παρούσα Διάταξη δεν υπόκειται σε ένδικο μέσο.

Η απόφαση περί παραπομπής κατ'εφαρμογή του άρθρου 177 της Συνθήκης ΕΟΚ, αποτελεί πρωτότυπο νομικό θεσμό, και, παρεκκλίνοντας από την αναστολή της διαδικασίας, κατ' εφαρμογή της παραγράφου 94 του Verwaltungsgerichtsordnung, ακριβώς όπως και η Διάταξη περί παραπομπής κατ' εφαρμογή του άρθρου 100 του βασικού νόμου, δεν μπορεί να προσβληθεί με διοικητική ένσταση (σχετικά με τον παραλληλισμό της προδικαστικής αποφάσεως και της διαδικασίας του ελέγχου των νόμων βλ. Ipsen, Droit européen, σ. 767). Η αρμοδιότητα την οποία έχει το επιληφθέν δικαστήριο να παραπέμψει την υπόθεση ενώπιον του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων με δική του πρωτοβουλία δεν μπορεί και δεν θα μπορούσε να περιοριστεί ή να υπόκειται κατά οποιοδήποτε τρόπο, έμμεσο ή άμεσο, σε άδεια άλλου δικαστηρίου (βλ. BVerfG E 1, 202, 204 και επόμενα σχετικά με τη διαδικασία κατ' εφαρμογή του άρθρου 100 του βασικού νόμου). Γι' αυτό ήδη το λόγο δεν υπάρχει η δυνατότητα ελέγχου της Διατάξεως περί αναστολής της διαδικασίας μέσω διοικητικής ενστάσεως.»

Αντιθέτως, τόσο η απόφαση του Hoge Raad των Κάτω Χωρών στην υπόθεση Bosch όσο και η Διάταξη περί παραπομπής του Bundesfinanzhof στην υπό κρίση υπόθεση αναγνωρίζουν την ύπαρξη ορισμένου δικαιώματος ασκήσεως ενδίκου μέσου κατά των Διατάξεων περί παραπομπής που προέρχονται από δικαστήρια κατωτέρου βαθμού. Εν τούτοις, το όριο δεν είναι το ίδιο στις δύο περιπτώσεις.

Ανευρίσκομε ανάλογες διαφορές στους εθνικούς διαδικαστικούς κανόνες. Έτσι, φαίνεται ότι στην Ιταλία, δυνάμει των συνδυασμένων διατάξεων του άρθρου 3 του νόμου της 13ης Μαρτίου 1958 περί εγκρίσεως του πρωτοκόλλου περί του οργανισμού του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και του άρθρου 279 του κώδικα πολιτικής δικονομίας, δεν μπορεί να ασκηθεί ένδικο μέσο κατά των Διατάξεων περί παραπομπής στο Δικαστήριο. Ο γενικός εισαγγελέας Lagrange αναφέρθηκε σ' αυτό στις προτάσεις του στην υπόθεση Bosch. Στην Αγγλία, αντιθέτως, το «Order» 111, «rules» 5 και 6, των «Rules of the Supreme Court» (πράξη 114, άρθρα 5 και 6 αποτελούν τμήμα του κανονισμού διαδικασίας του «Supreme Court») προβλέπει απεριόριστο δικαίωμα ασκήσεως ενδίκων μέσων κατά των Διατάξεων περί παραπομπής στο Δικαστήριο, που προέρχονται από το High Court.

Προδήλως, αν η γνώμη που υποστηρίζω είναι ορθή, οι εν λόγω κανόνες είναι άκυροι κατ' αυτό το μέτρο και ο άγγλος δικαστής οφείλει, δυνάμει του «European Communities Act 1972» να αποφαίνεται κατ' αυτή την έννοια αφού εκδώσει, Διάταξη περί παραπομπής στο Δικαστήριο. Η κατάσταση μπορεί να είναι διαφορετική σε ορισμένα άλλα δικαστήρια στην Αγγλία, για τα οποία δεν έχουν θεσπιστεί ανάλογοι κανόνες, ειδικότερα, όταν, δυνάμει γενικών κανόνων, η έφεση δεν είναι δυνατή παρά μόνο για νομικά ζητήματα.

Δυο σκέψεις ενισχύουν τη γνώμη που υποστηρίζω εδώ. Η πρώτη είναι ότι δεν υφίσταται γενικός κανόνας, προβλέποντας ότι μια δικαστική απόφαση πρέπει αναγκαστικά να υπόκειται σε ένδικα μέσα. Η δεύτερη, είναι ότι μια απόφαση δικαστηρίου κατωτέρου βαθμού περί παραπομπής της υποθέσεως στο Δικαστήριο δεν μπορεί να έχει οριστικό αποτέλεσμα επί των δικαιωμάτων των διαδίκων: τα δικαιώματα αυτά θα καθοριστούν από τα εθνικά δικαστήρια με το συνήθη τρόπο και με όλες τις συνήθεις διαδικαστικές εγγυήσεις αφού το Δικαστήριο αποφανθεί επί της παραπομπής.

Θεωρώ, επομένως, ότι στο πρώτο ερώτημα που υπέβαλε το Finanzgericht του Ομόσπονδου κρατιδίου του Hesse στην υπόθεση 146/73, καθώς και στο ερώτημα που υπέβαλε το Bundesfinanzhof στην υπόθεση 166/73, προσήκει η ακόλουθη απάντηση:

«Η δεύτερη παράγραφος του άρθρου 177 της Συνθήκης ΕΟΚ παρέχει σε δικαιοδοτικό όργανο, του οποίου οι αποφάσεις υπόκεινται σε ένδικο μέσο εσωτερικού δικαίου, διακριτική εξουσία που μπορεί να ασκηθεί σε όλα τα στάδια της ενώπιόν του διαδικασίας και δεν μπορεί να περιοριστεί από κανένα κανόνα ή διάταξη του εθνικού δικαίου.»

Επ' αυτής της βάσεως, πρέπει τώρα να λάβω υπόψη το δεύτερο ερώτημα που υπέβαλε το Finanzgericht του Ομόσπονδου κρατιδίου του Hesse στην υπόθεση 146/73. Σχετικά μ' αυτό το ερώτημα, δεν μπορώ να προσθέσω τίποτε που θα ήταν επωφελές σε όσα ανέπτυψα στις προτάσεις μου στην υπόθεση 142/73. Ό,τι βεβαίωσα σ' αυτές τις προτάσεις ισχύει και στην υπό κρίση περίπτωση. Σε τελική ανάλυση, έχω, την ίδια γνώμη με το Bundesfinanzhof, ότι δηλαδή το ερώτημα δεν είναι στην πραγματικότητα πρόβλημα κοινοτικού δικαίου και προτείνω να του δοθεί η ακόλουθη απάντηση:

«Τα άρθρα 19 (2), και 20 (2), του κανονισμού 19 του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, της 4ης Απριλίου 1962, σε συνδυασμό με τα άρθρα 14 και 15 του κανονισμού 141/64/ΕΟΚ, έχουν την έννοια ότι ένας έμπορος που εξήγαγε μαργαριτώδη κριθή σε κράτος μέλος, ενώ προηγουμένως είχε δηλώσει ότι το εν λόγω εμπόρευμα θα εξαγόταν σε ορισμένη τρίτη χώρα και αφού έλαβε την αντίστοιχη σ' αυτή την εξαγωγή επιστροφή, δεν διέθετε πλέον κανένα τίτλο για να παρακρατήσει από αυτήν την επιστροφή ποσό ανώτερο από το ποσό της εφαρμοστέας επιστροφής σε περίπτωση εξαγωγής προς κράτος μέλος, καμία όμως διάταξη του κοινοτικού δικαίου που ίσχυε κατά την περίοδο εφαρμογής του κανονισμού 19 δεν τον εμπόδιζε να παρακρατήσει το εν λόγω ποσόν. Το αν μπορούσε να το παρακρατήσει ή όχι θα έπρεπε να επιλυθεί σύμφωνα με το δίκαιο του κράτους μέλους από το οποίο εξήχθησαν τα εμπορεύματα.»

Παραμένει ακόμη το τρίτο ερώτημα που υπέβαλε το Finanzgericht του κρατιδίου του Hesse. Σ' αυτό το ερώτημα πρέπει να δοθεί όμοια απάντηση μ' αυτήν που δίδεται στο δεύτερο ερώτημα. Η Επιτροπή προτείνει στις παρατηρήσεις της να δοθεί η απάντηση με αναφορά στις διατάξεις των άρθρων 5 και 5Α του κανονισμού 90 της Επιτροπής, της 26ης Ιουλίου 1962, όπως τροποποιήθηκε με τον κανονισμό 163 της Επιτροπής, της 20ής Δεκεμβρίου 1962· ωστόσο, δεδομένου ότι οι εν λόγω διατάξεις δεν εφαρμόζονται στις εξαγωγές μαργαριτώδους

κριθής, αυτό μου φαίνεται ανωφελές στην υπό κρίση υπόθεση. Θεωρώ, κατά συνέπεια, ότι στο τρίτο ερώτημα προσήκει η ακόλουθη απάντηση:

«Κανένας κανόνας κοινοτικού δικαίου ισχύων κατά την περίοδο εφαρμογής του κανονισμού 19 δεν εμπόδιζε έναν έμπορο, ο οποίος είχε εξαγάγει μαργαριτώδη κριθή προς τρίτη χώρα, αφού είχε προηγουμένως δηλώσει στην αίτηση για να του χορηγηθεί η επιστροφή, ότι το εν λόγω εμπόρευμα προοριζόταν σε άλλη τρίτη χώρα, να δικαιούται την επιστροφή που αντιστοιχεί σε εξαγωγή προς την πρώτη τρίτη χώρα. Το αν ο ενδιαφερόμενος μπορούσε ή όχι να διεκδικήσει τη χορήγηση μιας τέτοιας επιστροφής έπρεπε να επιλυθεί σύμφωνα με το νόμο του κράτους μέλους από το οποίο εξήχθησαν τα εμπορεύματα.»